

İKT terminlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi problemləri

Səyyar Abdullayev¹, Südabə Abasova²

^{1,2}İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

¹sayyar.abdullayev@yandex.com, ²abasova.sudaba@gmail.com

Xülasə — Məqalədə İKT terminlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi sahəsində vəziyyətin təhlili, dillərarası qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı, əcnəbi dillərdən alınan söz və terminlərin tədqiqi, kalka üsulu ilə alınması problemləri, alınma sözlərin unifikasiya və standartlaşdırma formalarının kompleks şəkildə öyrənilməsi məsələlərinə baxılmışdır. Alınma sözlərin dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində yaratdığı problemlər araşdırılmış və onların həlli istiqamətində tövsiyələr işlənmişdir.

Açar sözlər — termin; milli termin; alınma sözlər; kalka üsulu; leksikoqrafiya, lüğət

I. GİRİŞ

2023-cü ildə 100 illik yubileyini qeyd etdiyimiz Ulu öndər Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi dil siyasəti xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasında, tariximizin düzgün istiqamətdə öyrənilməsində, ana dilimizin inkişafında böyük rol oynamışdır. Hal-hazırda da Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Ulu öndər Heydər Əliyevin ana dilimizin sosial-siyasi, ideoloji problemlərinin həllində gördüyü işləri uğurla davam etdirir.

Elmlərin differensiyası nəticəsində yeni sahələrin yaranması prosesi baş vermişdir. Hal-hazırda elmlərin inteqrasiyası prosesi isə müasir elmi istiqamətlərin yaranmasında, formalaşmasında və

gələcəkdə bu istiqamətlərin müstəqil bir elm kimi inkişafında böyük rola malikdir. Cəmiyyətdə, ictimai həyatda, elmi-texniki tərəqqidə baş verən bütün elmi yeniliklər dildə öz əksini tapmaqla yanaşı, insanlar arasında ünsiyyət formalarının əsasını təşkil edir. Dil, həmçinin cəmiyyətin müxtəlif sosial qruplarının təsirinə məruz qalır və dilin lüğət tərkibi zənginləşir.

Bununla da dilin lüğət tərkibinin əsasını təşkil edən terminologiyanın formalaşması və daimi inkişaf prosesi baş verir. Hər bir dildə olduğu kimi Azərbaycan dilində də terminlərin yaranma prosesində iki əsas istiqamət nəzərdə tutulur [1,2]:

- dilin lüğət tərkibindən istifadə edilməsi
- elmi terminlərin dilə daxil olunması

II. TERMİNLƏRİN MİLLİLƏŞDİRİLMƏSİ AMİLLƏRİ

Terminlərin milliləşdirilməsi prosesində ən əsas amillərdən biri yeni terminlərin yaranması və onların dünya dilləri arasında yer almasıdır. Yeni terminlərin yaradılması prosesində daha çox beynəlxalq dillərdən istifadə edilir və bunun nəticəsində dilin lüğət tərkibi zənginləşir. Bu sahədə ingilis dilinin aparıcı mövqeyə malik olması danılmazdır. Dilin üstünlüyünü şərtləndirən

əsas cəhətlərdən biri də elmtutumlu informasiyaların dilə daxil olunması və inkişaf etdirilməsidir. Tədqiqatçılar yeni terminlərin yaradılmasında fərqli fikirlər yürüdürlər. Belə ki, bəziləri terminlərin öz ana dilində qarşılığını axtarıb tapmağa səy etmək, yəni dilin öz vasitələrindən istifadə etməklə yeni termin yaratmağa çalışmaq, digər qismi isə alınma terminlərə üstünlük verirlər. Hazırkı dövrdə elmi-texniki tərəqqinin, intensiv informasiya axınının, baş verən ictimai-siyasi və sosial dəyişikliklərin, beynəlxalq əlaqələrin inkişafı dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olur. Ölkələrin dünyaya inteqrasiyası, beynəlxalq münasibətlərin sürətli inkişafı, xüsusən Qərbin aparıcı dövlətləri ilə bir çox sahələrdə qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi dilə alınma söz və terminlərin daxilolma prosesini sürətləndirir. Bu prosesdə dilin öz daxili imkanları ilə yanaşı, başqa dillərdən alınma sözlər və terminlər hesabına da dildə zənginləşmə baş verir. Beləliklə, dilin lüğət tərkibində xüsusi bir qat təşkil edən alınma söz və termin sistemi yaranır.

III. TERMİNLƏRİN MİLLİLƏŞDİRİLMƏSİ SAHƏSİNDƏ VƏZİYYƏTİN TƏHLİLİ

Müxtəlif dillərdən bir-birinə keçən söz və terminlər qanunauyğun bir prosesdir. Belə ki, bu proses ilk növbədə, həmin dillərin daşıyıcılarının elmi, ədəbi, mədəni, iqtisadi, diplomatik və s. əlaqələri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dillərarası qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdiyi müasir dövrdə əcnəbi dillərdən alınan söz və terminlərin tədqiqi, müasir müstəvidə nəzərdən keçirilməsi və elmi təhlili, alınma

sözlərin dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində yaranan problemlərinin aktuallığını şərtləndirən amillərdən biridir.

Hər hansı bir dildən söz və termin alınması tamamilə təbii və progressiv bir prosesdir. Bu prosesin nəticəsi olaraq söz və termin bir dildən digərinə keçir. Qohum və ya uzaq dillər özlərində olmayan sözləri digər dildən almaqla ya mövcud olan məfhumlarına uyğun söz və termin tapır, yaxud da əcnəbi dildən aldığı söz və termini dəyişmədən müvafiq şəkildə və ya kalka üsulu ilə saxlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dilin lüğət tərkibi müxtəlif dillərdən alınma söz və terminlər vasitəsi ilə zənginləşir. Belə ki, dillərin hər birində sahələr üzrə terminologiyaların formalaşmasının əsası və terminlərin bir dildən başqa dillərə keçməsi prosesi elmlərin inkişafı və diferensiasiyası, təhsil prosesinin inkişafının sürətləndirilməsi, texniki nailiyyətlərin tətbiqi və istifadəsinin artması nəticəsində baş verir.

IV. TERMİNLƏRİN MİLLİLƏŞDİRİLMƏSİNİN MAHİYYƏTİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Hazırda ingilis dilinin dünyada geniş yayılması, onun beynəlxalq dil statusu qazanması, bütün sahələrlə yanaşı İKT üzrə yeni anlayış, söz və terminlərin həmin dil əsasında formalaşmasını zəruri edir. Azərbaycan dilində söz və terminlərin uzun müddət vasitəçi dillərdən, hazırda ingilis dilindən birbaşa alınması, onların nizamasalma və unifikasiya prosesi həm leksik sistemdə baş vermiş dəyişmələrin xüsusiyyətləri, həm də alınma söz və

terminlər baxımından öyrənilməsi aktual məsələlərdəndir.

Dilin terminoloji sistemində xüsusi qat təşkil edən alınma söz və terminlərin unifikasiya (ümumi bir sistemə, qaydaya salınması) və standartlaşma formalarının kompleks şəkildə öyrənilməsi aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsində nəzərdə tutulmuşdur:

- dilin leksik sistemə dil əlaqələrinin təsirini və rolunu aydınlaşdırmaq;
- Azərbaycan dilində alınma söz və terminlərin assimilyasiya (uyğunlaşma) prosesini müəyyənləşdirmək;
- alınma söz və terminlərin dilə daxil olma yollarını və üsullarını aydınlaşdırmaq;
- alınma söz və terminlərin inkişaf qanunauyğunluqlarını və onun işləklilik qazanmasını dəqiqləşdirmək;
- alınma söz və terminlərin milli dillərdə paralelliyini yaradan səbəbləri müəyyənləşdirmək;
- beynəlmiləl söz və terminlərin Azərbaycan dilinə transliterasiya yollarını və ümumi xüsusiyyətlərini təhlil etmək;
- Azərbaycan dilində fonetik, qrammatik və semantik səviyyələrdə alınma söz və terminlərin mənimsənilməsini araşdırmaq;
- Azərbaycan dilində alınma söz və terminlərin qanunauyğunluqlarının mənimsənilməsini müəyyənləşdirmək;

- Azərbaycan dilində alınma söz və terminlərin sistemə salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılması yollarını müəyyənləşdirmək [2].

TERMINLƏRİN MILLİLƏŞDİRİLMƏSİ ÜZRƏ PROBLEMLƏR

Terminlərin yaradılması prosesində qarşıya çıxan problemlərdən biri də kalka üsulu ilə alınmadır. Belə ki, kalka üsulu ilə alınan sözlərin alınma söz və terminlərə aid edilib-edilməməsi məsələsi sual yaradır. Bir sıra dilçilərin bu problemlə bağlı müxtəlif yanaşmaları mövcuddur. R.A.Budaqov qeyd edir ki, “Kalka üsulu alınmanın xüsusi bir növüdür. Bu sözlər müvafiq əcnəbi sözlərin quruluşu kimi formalaşan, lakin onların maddi əsasını götürməyən sözlərdir”. M.Ş.Qasimov isə həmin yanaşmanı inkar edir və öz fikrini digər formada izah edir: “Əslində bu fikirlərin heç biri dəqiq deyildir. Kalka üsulunu nə alınma söz və terminlər nə də əsl mənada tərcümə hesab etmək olmaz” [3,4].

Söz və terminlərin yaradılması prosesində kalka üsulu:

- dildə olan söz və terminlər əcnəbi dillərə məxsus söz və terminlərin quruluşu kimi formalaşır;
- yeni söz və terminlər hərfi yolla tərcümə edilir;
- dildə digər dilin təsiri nəticəsində yeni söz və termin modeli əmələ gəlir.

Kalka üsulu ilə alınma söz və terminlərin yaradılması prosesi milli termin arasındakı keçidi xarakterizə edir. Belə ki, alınma söz və terminlərin məzmununun dəyişməməsi,

milli formanın isə olduğu kimi saxlanması nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilində də, bütün dillərdə olduğu kimi kalka üsulu ilə digər dillərdən alınma söz və terminlər yaranır və zənginləşir. Alınma söz və terminlər həm də milli dilin daxili imkanları hesabına yaranır və milli dil vahidi ilə əvəz olunur. Beləliklə, milli söz və terminlərin yaradılması prosesi dilin daxili inkişaf qanunlarının əsasını təşkil edir.

İllər öncə dilimizin rus dili ilə əlaqələrinin daha geniş olması səbəbindən ingilis mənşəli söz və terminlər dilimizə rus dili vasitəsi ilə keçirdi. Hal-hazırda isə dövlətlər arasında yaranan əlaqələrin sayəsində söz və terminlərin dilimizə birbaşa keçməsinə imkan yaranır. Söz və terminlərin digər dillərdən alınması, həm ictimai hadisə, həm də dilin formalaşması prosesidir. Bu prosesdə bir dildən başqa dilə daha çox elmi, texniki tərəqqi və yeni texnologiyalar ilə bağlı terminlər daxil olur. Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik illərindən bu günə qədər dilimizin həm ingilis, həm Avropa mənşəli söz və terminlərin alınması hesabına zənginləşməsinə imkan yaranmışdır [2].

V. İKT ÜZRƏ TERMİNLƏR LÜĞƏTİ

Azərbaycan dili bazasının inkişafına, yeni termin və anlayışların yaranmasına və respublikamızda elmin inkişafına təkan vermiş amillərdən biri də uzun illər ərzində elmin bir çox sahələrinin sistemli şəkildə araşdırılmasıdır.

Ana dilimizdə elmi əsərlərin və digər sənədlərin tərtibi və tərcüməsi zamanı yaranan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün elmin müxtəlif sahələrində çalışan

tədqiqatçılar qarşısında mühüm vəzifələr qoyulmuşdur. İnformasiya texnologiyaları və İKT üzrə ən müasir terminlər bazasını (termin, məfhum anlayışlarını əhatə edən) özündə əks etdirən lüğətlərin ana dilində işlənilib hazırlanması zərurəti məhz bu səbəbdən yaranmışdır [5].

Lüğətlərin yaradılması dilçiliyin xüsusi bir sahəsi kimi leksikoqrafiyanın vəzifələrindən biridir.

Leksikoqrafiya (yunanca “*leksikon*” – “söz” və “*qrafo*” – “yazıram”, yəni “söz yazıram”) dilçiliyin lüğətlərin yazılması və tədqiqi ilə məşğul olan xüsusi bir sahəsidir. *Lüğət* adətən, əlifba sırası ilə verilmiş söz, söz birləşmələri və terminlər toplusundan ibarətdir. Lüğətdə söz, söz birləşmələri və terminlərin izahı, şərh və ya başqa dilə (dillərə) tərcüməsi verilir. Son zamanlar informatika, İKT üzrə müxtəlif lüğətlər yaradılmışdır [6-11].

Müasir dövrdə İKT sferasının dinamik inkişafı informasiya sistemləri, blokçeyn texnologiyaları, bulud texnologiyaları, rəqəmsal transformasiya, yaşıl texnologiyalar, Big data, süni intellekt, Əşyaların İnterneti və s. kimi yeni texnologiyaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bunun da nəticəsində İKT sferasında kifayət qədər yeni söz, termin və anlayışların yaradılması, onların milliləşdirilməsi zəruriyyəti yaranır. İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunda ən yeni termin və anlayışlar üzrə izahlı lüğətlərin işlənməsi məsələlərinə baxılmış, tədqiqat işləri aparılmışdır, 5 kitab (ekspres-informasiya, informasiya texnologiyaları seriyası) olmaqla

informasiya texnologiyaları üzrə müasir terminlər lüğəti yaradılmışdır [12-17].

Bütün qeyd olunanlar nəzərə alınaraq, təqdim olunan lüğətlərdə informasiya texnologiyalarının müxtəlif istiqamətləri – Big data, blokçeyn texnologiyaları, alqoritmləşdirmə, bulud texnologiyaları, GPS texnologiyalar, 3D texnologiyalar, informasiya sistemləri, informasiya təhlükəsizliyi, proqram mühəndisliyi, vikipediya, internet, sosial şəbəkələr və s. üzrə azərbaycanca-ingiliscə-rusca ən müasir terminlərin hər üç dildə izahı verilmişdir.

Son illərdə bir sıra alınma terminlərin dilimizə daxil olması, yeni terminlərin qarşılığının işlənilməsi cəmiyyətimizin, xüsusilə də elmimizin beynəlxalq aləmə birbaşa inteqrasiyası nəticəsində baş vermişdir. Beləliklə də, lüğətdə terminlərin, termin-söz birləşmələrinin lüğətçilik işində müəyyənləşdirilmiş meyar və prinsiplər əsasında verilməsi əsas məsələlərdən biri hesab olunur. Belə ki, lüğətdə aşağıdakı qanunauyğunluqların gözlənilməsi vacibdir:

- Azərbaycan dilində terminlərin dəqiq, konkret izahı verməli;
- Termin beynəlmiləl mahiyyətlidirsə, olduğu kimi saxlanılmalı və izahı verməlidir.

Azərbaycan dilində informasiya texnologiyaları üzrə ən müasir terminlərlə bağlı terminoloji sistemin formalaşması bu lüğətlərdə nəzərə alınmışdır. Burada Avropa dillərindən keçən bəzi terminlərin dilimizdə mövcud olan terminlərlə ifadə oluna bilməməsi səbəbindən onlar mənbədə olduğu kimi verilmişdir. Lüğətdə terminlərin böyük bir qisminin ana

dilimizdə işlənən sözlərlə verilməsi müsbət hal kimi qiymətləndirilir.

NƏTİCƏ

Demək olar ki, ən çox işlənən terminlər müəyyən müddətdən sonra adi, ümumişlək terminlərə, yəni sözə çevrilir. Ona görə də ən müasir terminlərin yaradılması və milliləşdirilməsi zəruriyyəti yarandığından, bu istiqamətdə tədqiqatların aparılması və izahlı lüğətlərin işlənilməsi vacib məsələlərdən biridir.

Lüğətlərin tərtibi zamanı yeni anlayışların lüğətə daxil edilməsi üçün alınma sözlərdən çox sözseçmə prinsiplərinə riayət olunmalıdır. Dilin lüğət tərkibində işlənən, onların qarşılığını işlətmək yolu ilə yaradılan terminlərə üstünlük verilməlidir. Lüğət tərtib olunarkən bu sahədə mövcud olan əsas prinsiplərə riayət olunmalıdır. Beynəlxalq və alınma terminlərin Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılması, onların izahının verilməsi də lüğətlərdə nəzərə alınmalıdır. Terminlərin izahı elə qurulmalıdır ki, təsnifat nəticəsində onlar arasında yaranmış əlaqə itməsin. Terminlərin əlifba sırası ilə tərtib olunması lüğətçilik ənənəsinə uyğun olaraq yaradılmalıdır.

İSTİNADLAR

- [1] N. Bayramlı, Yeni Azərbaycan, 2013, 2 mart, S.4., http://www.anl.az/down/meqale/yeni_az/2013/mart/297038.htm
- [2] G. Abdullayev S.H., Kazımov T.H., Abasova S.E. Qloballaşma şəraitində dilin inkişaf tendensiyaları və təhlükəsizliyi, https://ict.az/uploads/konfrans/info_sec_2018/R

- S30_DEVELOPMENT_TRENDS_AND_SAFETY_OF_LANGUAGE.pdf
- [3] Alməmmədova S.M. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin unifikasiyası və standartlaşdırma formaları, Bakı - 2018,
- [4] Budaqov R.A. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı, Azərnəşr, 1956, səh 88
- [5] Qasimov M.Ş. Azərbaycan dilinin terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973, səh.124.
- [6] Məmmədova M.M. İnformasiya-telekommunikasiya texnologiyaları sahəsində işlədilən terminlərin ekstralinqvistik və linqvistik xüsusiyyətləri,
- [7] What is lexicography, <https://www.engati.com/glossary/lexi-cography>
- [8] Ə.Abbasov, S.Kərimov, N.Rəhimova, N.Vəliyev, T.İbrahim-zadə, N.Cəfərov İnformasiya-telekommunikasiya texnologiyaları üzrə ingiliscə-rusca-azərbaycanca izahlı lüğət, Bakı, ADNA, 2012.
- [9] Abbasov Ə.M., Əliyev F.Ə., Əliyev Ə.Ə., Əhmədov F.B. İnformatika telekommunikasiya radioelektronika üzrə ingiliscə-rusca-azərbaycanca terminoloji lüğət, (2-ci nəşr), Bakı, “Elm”, 2004.
- [10] Sadıqov İ.C. İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, 2017
- [11] Məmmədli R. H. ingiliscə-azərbaycanca izahlı kompüter lüğəti, Bakı, 2014 və s.
- [12] Abdullayev S.H., Abasova S.E. İnformasiya texnologiyaları üzrə müasir terminlər lüğəti, Bakı, 2015
- [13] Abdullayev S.H., Abasova S.E. İnformasiya texnologiyaları üzrə müasir terminlər lüğəti, Bakı, 2016
- [14] Abdullayev S.H., Abasova S.E. İnformasiya texnologiyaları üzrə müasir terminlər lüğəti, Bakı, 2017
- [15] Abdullayev S.H., Abasova S.E. İnformasiya texnologiyaları üzrə müasir terminlər lüğəti, Bakı, 2018
- [16] Abdullayev S.H., Abasova S.E. İnformasiya texnologiyaları üzrə müasir terminlər lüğəti, Bakı, 2020
- [17] Abdullayev S.H., Abasova S.E. İnformasiya texnologiyaları üzrə müasir terminlər lüğəti, Bakı, 2021